

ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

У статті на основі нововиявлених джерел проаналізовано політику гетьмана Івана Мазепи, спрямовану на відокремлення Київської митрополії з-під влади Московського патріарха та схарактеризовано комплекс заходів щодо укріплення її статусу та застосування в Батурині осідку митрополичого намісника Никодима.

Ключові слова: Київська митрополія наприкінці XVII ст., церковна політика гетьмана І. Мазепи, Батурин, митрополичий намісник Никодим.

Політику гетьмана І. Мазепи щодо православної церкви досліджували переважно історики діаспори, оскільки вітчизняним дослідникам були недоступні архіви Східних патріархів та публікації документів XIX – початку XX ст., а особа очільника Гетьманщини в радянські часи висвітлювалася заангажовано та суб'єктивно. Тож найбільшу увагу церковній політиці гетьмана приділили у своїх працях О. Оглоблін та І. Власовський¹. Останні два десятиліття суттєво змінилася ситуація з джерельною базою: світ побачили ґрунтовні видання універсалів та листів гетьмана І. С. Мазепи², чимало документів стали доступними в мережі Інтернет, активно переосмислюється внесок І. Мазепи у справу творення заможної та самостійної Української православної церкви³.

На момент приходу гетьмана Івана Мазепи до влади статус Української православної церкви (далі – УПЦ) зазнав суттєвих негативних змін. Ще за гетьмана Івана Самойловича впродовж 1685–1686 рр. Київська митрополія опинилася в залежності від патріарха московського. Унаслідок колоніальної політики Москви йшов потужний наступ на автономію УПЦ, яка швидко танула в системних порушеннях попередніх договорів та домовленостей.

Аналізуючи опубліковану на сьогодні документальну спадщину, можна дійти висновку, що стратегічною лінією церковної політики Івана Мазепи, яка звучала в унісон з його загальнодержавною, було прагнення зберегти наскільки можливо автономію УПЦ й навіть розширити її. Прагнув гетьман і до повернення Київської митрополії під омофор Вселенського патріарха. Слід врахувати, що відкрито добиватися цього в умовах підколоніального існування Гетьманщини він не міг. Однак поява в першому пункті Конституції Пилипа Орлика чітко сформульованої мети церковної політики красномовно свідчить про орієнтири І. Мазепи: *«Докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенством святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки стверджена була... А для ще більшої ваги первісного в Малій Росії престолу митрополитського Київського та для зручнішого управління справами духовними ясновельможний гетьман після звільнення Вітчизни від іґа московського має здобути у столиці Апостольській Константинопольській священноначальницьку первісну владу, щоб через неї відновились реляції та послух синівський до згаданого*

1 Власовський І. Нарис історії української православної церкви. Репринтне видання. Київ, 1997. Т. 3. С. 8–37; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. URL : <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm> Частина 1. Розділ IV.

2 Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ-Львів, 2002. 757 с.; 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. Київ, 1996. 192 с.; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ : Вид. дім «КМ академія», 2004. 602 с.

3 Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної церкви. URL : <http://www.mazepa.name/history/mytyk.html>.

Апостольського Константинопольського трону, від якого проповіддю євангельської віри вселенської святої та влада удостоїлася зміцнення»⁴.

На 1685 р. УПЦ користувалася автономними правами церковної області Московської патріархії. До її складу входили шість єпархій: Київська митрополіча, Чернігівська, Луцька, Львівська й Перемишльська та Могилівсько-Мстиславська. З 1667 р. на території Слобідської України була створена окрема Білгородська єпархія, але підпорядкована вона була безпосередньо Московському патріарху. Закордонні українські єпархії, тобто ті, що знаходилися з 1686 р. під польською владою – Львівська, Перемишльська та Луцька, на початок XVIII ст. поступово відпали не тільки від Київської митрополії, але й взагалі від православ'я.

Крім того, ще у 1688 р. Чернігівська єпархія була вилучена зі складу Київської митрополії та підпорядкована безпосередньо Московській патріархії з правом іменуватися першою серед усіх російських архієпископій. На додаток до від'єднання Чернігівської єпархії майже в той же рік отримали ставропігію два найбільші київські монастирі: у 1687 р. – Києво-Межигірський, а у 1688 р. – Києво-Печерський. З 1700 р. єпископ Йосип Шумлянський перевів Львівську єпархію у греко-католицизм, а у 1712 р. остаточно відпала від Київської митрополії й православна єпархія Луцька. Українські єпархії виходили з-під влади Києва заходами самої ж української ієрархії. Тож з того часу в підпорядкуванні Київського митрополита в межах Гетьманської України не залишилися жодного архієрея. В якості оцінки таких прикрих фактів можна навести хіба що слова з вірша, приписуваного самому гетьманові І. Мазепі: «зжалься, Боже, України, що не вкупі має сини».

Тож логічно, що в таких умовах гетьманом була намічена важлива стратегічна лінія церковної та державної політики, скерована на зміцнення УПЦ як державної церкви Гетьманщини. Зробити це можна було шляхом обґрунтування перед Східними патріархами неканонічності переходу Київської митрополії під зверхність Московського патріарха в 1686 р. та проведенням виборів нового митрополита, який би беззаперечно підтримував курс гетьмана на відновлення незалежної церкви.

Задля реалізації першої умови гетьман І. Мазепа активізував зносини з Православним Сходом: надавав істотну підтримку патріархам Константинопольському, Олександрійському, Антіохійському, Єрусалимському, жертвував великі кошти (50 тис. золотих і 30 тис. дукатів) на відновлення Великої Лаври преподобного Сави Освяченого в Єрусалимі, видав 1708 р. своїм коштом Євангеліє арабською мовою в Алеппо, подарував золоту чашу, лампаду, срібний вівтар до храму Гробу Господнього (вартістю 20 тис. золотих). Остання реліквія – єдиний із зовнішніх жертводавчих вкладів Мазепи, що, на диво, зберігся до сьогодні у храмах поза межами України. Крім того, добре знаний у європейській політиці, маючи досвід дипломатичних відносин з Туреччиною, Кримським ханством, гетьман визначає як пріоритетні відносини з православними румунськими князівствами Молдовою та Волощиною, а також Сербським патріархом. Тож за певних обставин тісна співпраця І. Мазепи та вищих українських ієрархів із православним Сходом могла принести конкретні позитивні результати.

Стосовно усунення від влади митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського як неканонічно висвяченого на церковному соборі без участі єпископату гетьман робив кроки, покликани скомпрометувати особу ієрарха. І. Мазепа писав у Москву, що Гедеон «людина зловна та мстива і від нього можна чекати всяких підступів»⁵. У 1690 р. Гедеон Четвертинський помер, а на його місце за активної підтримки І. Мазепи було обрано соратника та давнього друга Варлаама Ясинського (1690–1707). Перший візит новопоставленого митрополита наприкінці жовтня 1690 р. був у Батурин до гетьмана⁶.

Український еміграційний історик Д. Оляничин стверджував, що Мазепа мав тісні контакти з особистим посланцем та небожем Єрусалимського патріарха Досифея архимандритом Хрисантом (Нотара)⁷. Останній бував в Україні кілька разів: 1691 р.,

4 Текст Конституції Пилипа Орлика. URL : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

5 Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы: историческая монография. Санкт-Петербург, 1885. С. 19.

6 Дневные записки //Сочинения святого Димитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С.493. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-I.pdf>.

7 Оляничин Д. До зв'язків гетьмана Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Єрусалимським патріархом Хрисантом //Ковалевська О. Збірник «Мазепа» реконструкція видавничого проекту 1939–1949

1693 р. та 1701 р. У квітні 1691 р. Христант привіз від патріарха Досифея рекомендаційні листи до Київського митрополита Варлаама Ясинського та викладачів московської слов'яно-греко-латинської академії братів Ліхудів. Відомості про привітну зустріч патріаршого посланця Варлаама Ясинського і гетьмана Мазепи знаходимо в літописі Самійла Величка. Метою поїздки було збирання пожертв на християнські святині Єрусалиму та делікатне доручення розшукати та повернути особисті речі Газького митрополита Паїсія Лигарида (цінні срібні речі, книги та мощі святих), які після смерті останнього в Києві 1678 р. «архиепископ Лазарь сам восхитити, едины даровал, другие же остави, и хто хотел з тих речей себе урвал»⁸.

У травні 1694 р. Христант на зворотньому шляху з Москви знову побував у Батурині. «Тут він бачився з гетьманом Мазепою, і не одну годину вони інтимно розмовляли між собою на питання політично-церковні. Мазепа дуже хотів, щоб архимандрит скоріше прибув до Константинополя та повідомив його про стан справ у турецькій столиці». На початку червня 1694 р. Христант був у Чернігові. Він привіз архієпископу Феодосію Углицькому в дарунок від Досифея «Jus graeco-romanum» Леунклавія й зробив на звороті «начального переплетного листа» власноручний напис: «Сія книга церковных и гражданских узаконений в знак любви и благословения от святого и животворящего гроба Господня в Иерусалиме и от святейшаго патриарха Иерусалимскаго, Досифея, поднесена преосвященнейшему Феодосию Углицкому, архиепископу черниговскому и северскому и моему пречестнейшему во Христе отцу, мною Хрисанфом, архимандритом святого и животворящаго гроба. В Чернигове 1694 года 8 июня»⁹. З напису зрозуміло, що Феодосій був знайомий з патріархом Досифеєм особисто. Книга ця зберігалася в середині XIX ст. в бібліотеці Чернігівської духовної семінарії та, за спостереженням її дослідника, дуже цінувалася своїм господарем та довго використовувалася чернігівськими єпископами як посібник у справах церковного управління.

За розпорядженням архієпископа Феодосія Углицького архимандриту Христанту було видано з архиєрейської скарбниці 100 червінців на користь св. Гробу, про що свідчить також його власноручна розписка цікавого для нас змісту: «Я нижеподписавшийся, про завещанию блаженной памяти Пахомия Почеки получил его пожертвование на святой гроб Христов в Иерусалиме, а именно – сто имперялов, выданных из казнохранилища черниговской кафедры, по распоряжению преосвященнейшаго и пречестнейшаго во Христе отца Феодосия Углицкаго архиепископа черниговскаго, новгородскаго и всей северской земли; в удостоверение чего и даю сию собственноручную росписку. В Чернигове. Лета Господня 1691, 8 июня. Я Хрисанф, архимандрит святого гроба, получил вышепрописанное». Дослідник цієї книги, священник М. Копьєв, у посиланні до статті розширює дані про загадкового архиєрея Пахомія Почеку: він називає його сербським митрополитом з міста Пека в Поречській Кахії й, користуючись опублікованим листуванням, стверджує, що в 1676 та 1680 рр. за гетьмана І. Самойловича цей сербський митрополит перебував у Батурині. У «Дневных записках» Дмитра Туптала знаходимо повідомлення про освячення митрополитом сербським Почекою в 1681 р. Миколаївського соборного храму Батуринського Крупицького монастиря¹⁰. У 1683 р. Пахомій Почека проживав у с. Береза Глухівського повіту (за 4 км від Глухова) та навіть висвячував там священників без відома чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, через що «отношения его к Лазарю, как видно, были неприятны. Так же не хорошо относился к Лазарю и покровитель Пахомия – Самойлович»¹¹. Ім'я цього ієрарха згадується й у «Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр.».

Тож цілком можна погодитися з припущенням Д. Оляничина, що «інтимні довірочні розмови архимандрита Христанта з гетьманом Мазепою, обмін між ними думками, які

років. К., 2011. С. 82–86.

8 Летопись Самоила Величка. Издана Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1855. С. 96–99.

9 Копьев М. Надпись на книге, принадлежащей Черниговскому святителю Феодосию Углицкому // Черниговские епархиальные известия. Прибавления. 1867. 1 марта. С. 226.

10 Дневные записки // Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С. 476. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-I.pdf>.

11 Копьев М. Надпись на книге. С. 227.

боялися викласти на папері, досить промовляють про якісь таємниці, без сумніву політичного характеру». Після обрання Хрисанта Єрусалимським патріархом (1707–1731) він не змінив своєї політики щодо української церкви, активно підтримуючи намагання П. Орлика у справі підпорядкування УПЦ Константинопольському патріарху. Більше того, згідно з твердженням російського історика С. Соловйова є підстави стверджувати, що «московський уряд не довіряв патріарху, бо він турецький приятель та вже був призначений [у 1711 р.] козацьким патріархом»¹².

Не є випадковим розлоге листування, датоване 1690–1693 рр., з приводу незаконного поставлення нових єпископів на території, підвладні Київському митрополиту. У грамотах Єрусалимського патріарха Досифея московському колезі Адріану від березня 1691 р., серпня 1692 р. та листах московського патріарха Адріана Київському митрополиту Варлааму Ясинському та гетьману І. Мазепі, датованих 1693 – груднем 1694 рр., зустрічаємо численні відомості про існування в складі Київської митрополії підпорядкованої єпархії або навіть кількох єпархій, архіереї яких не були висвячені ані Московським, ані Константинопольським патріархами, та їх з цього приводу незадоволення: «В Малороссии греческие архиереи много у вас творят самочинно, и служат везде никем возбраняемы, и величаются церковне именами титл своих во актиниях, где кто приидет или при которой церкви живет, а Мелетий ахридонский зовется патриархом. Откуда сие взя такую честь и кто ему когда даде?»¹³.

Для подолання нестачі єпископів та іереїв для України патріарх Досифей, вітаючи московського патріарха Адріана з поставленням, у серпні 1692 р. настирливо радить йому вирішити цю проблему швидше: «И еще многи города суть и веси и место многое и епископи не успевают хиротонисати, доносите божественной высоте, и повелением высокости их божественная назрите со изрядными священного синклита управители боляры и избранными святых архиереев, описующе колики грады суть и городки на Украине, и определите в прибавку поставитися и иным епископом, еже бы довольным быти и законно хиротонисати иереи, и народ учити благопотребным»¹⁴.

Грамота 1693 р. московського патріарха Адріана до гетьмана Мазепи засуджує діяльність в Україні Охридського архієпископа Мелетія, який називає себе патріархом та «*ходящих в стране малые Росии архиереев греческих и сербских, и незнатно и то, откуда ездяще, без всякого возбранения по градом и весям поставляют во иереи и диаконы ни к церквам, ниже в монастыри*» та вимагає від гетьмана у співпраці з київським митрополитом припинити це неподобство: «*а еще ли требно, чтобы в коем граде особного епископа устроить?*»¹⁵.

До речі, з листа дізнаємося ще одну цікаву деталь: Охридський архієпископ Мелетій довгий час жив у Ніжині «по милости гетьманской имея от него пропитание». Прожив Мелетій у Ніжині понад двадцять років (1675–1695 рр.), висвячував нових священників, у тому числі на прохання старого та німецького чернігівського архієпископа Лазаря Барановича¹⁶. У 1930 р. в бібліотеці Красінських у Варшаві В. Січинським було виявлено портрет св. Мелетія Антіохійського архієпископа роботи О. Тарасевича з присвятою генеральному суді М. Вуяховичеві, тоді вже намісникові Лаври. На гравюрі є підпис гравера та дата створення: «Przez najwyższego ługa, Antoniego Tarasewicza, teyże S-tey Lawry zakonnika. Anno 1693, Febr. 12»¹⁷. Вірогідно, висвячення Михайла (Мелетія) Вуяхевича на архімандрита Києво-Печерської лаври було здійснене саме Охридським архімандритом Мелетієм, на що була дуже бурхлива негативна реакція Москви¹⁸.

Ці роки були кризовими для Київської митрополії. 20 лютого 1691 р. митрополит

12 Соловьев С. Сочинения. Москва : Мысль, 1993. Кн. VIII. Т. 16. С. 368.

13 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для раздора древних актов. (Далі – АЮЗР). Ч. 1. Т. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.). Киев : губернская типография, 1872. С. 411.

14 Кантрев Н. Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с Русским правительством. (1669–1707 г.) Москва : типография Снегирёвой, 1891. С. 68, 179–189. URL : http://www.odinblago.ru/patr_dosifei_s_russk/.

15 АЮЗР. С. 409–411.

16 АЮЗР. С. 411–416.

17 Січинський В. Українське гравєрство доби гетьмана Івана Мазепи // Ковалевська О. Збірник «Мазепа» реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. Київ, 2011. С. 91.

18 АЮЗР. С. 296–298, 311–317, 323–330, 364–367.

Варлаам писав, що Львівський єпископ Й. Шумлянський всупереч умовам Вічного миру 1686 р. продовжує звати себе «Київським блюстителем», печерським архимандритом і володіє маєтностями митрополії майже під самим Києвом та має намір роздвоїти митрополію й стати митрополитом. 23 червня 1691 р. відкрито проголосив себе уніятим у Варшаві Інокентій Винницький, єпископ Перемишльський.

Тож зволікати було ніколи. Перший крок у напрямку збільшення територій, підвладних Києву, був зроблений у 1690 р., коли Київську митрополію було розширено завдяки переведенню в її підпорядкування частини сусідньої Чернігівської єпархії в складі трьох протопопій: Батурицької, Глухівської та Конотопської. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович через такі дії Київського митрополита підняв справжній скандал. Патріарх Адріан відповів Лазарю Барановичу, що не має в своєму розпорядженні жодного документального підтвердження стосовно кордонів між Київською та Чернігівською єпархіями, а значить його претензії безпідставні. Крім того, патріарх недвозначно нагадав, що пішов назустріч чернігівському архієпископу в його проханні про призначення помічником Феодосія Углицького при ще живому владіці – тож конфлікт було залагоджено компромісом¹⁹.

У рамках реалізації планів гетьмана можна розглядати й красномовний, але мало висвітлений в історіографії епізод призначення до гетьманської столиці Батурина особливого намісника Київського митрополита. Метою висвячення окремого ієрарха високого рівня могло бути настирливе прагнення гетьмана І. Мазепи за сприятливих умов змінити залежний стан української церкви, повернувши їй втрачену самостійність, зміцнивши тим самим автономний статус самої Гетьманщини.

У листі київського митрополита Варлаама Ясинського до гетьмана І. Мазепи, переданого 29 квітня 1692 р. через ігумена Київського Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського ігумену Батурицького Крупицького Миколаївського монастиря Дмитру Тупталу, надійшла пропозиція: *«предложи яснотельно можно благодетелю желания митрополита, дабы в столичном гетманском городе Батурина был особый протопоп при церкви Святыя Живоначальная Троицы, содержащий наместничество от митрополита Киевского, и был степенью первый по Киевском протопопе, чести ради гетманской, якоже и киевский первый, чести ради столицы первобытной самодержавцев Российских. Также дабы и в монастыре Батурицком был архимандрит, а именно: той же пречестный отец Дмитрий; а как к архимандрии обычно принадлежат и другие монастыри, то владел бы архимандрит Батурицкий Глуховским монастырем и Макаковским и еще, если есть, к оному ближайший»*²⁰. Текст цього листа, скопійованого в «Дневных записках» Дмитром Тупталом, пізнішими дослідниками передавався у вільній інтерпретації²¹.

Дмитро Туптало, посилаючись на зайнятість у справі написання «Четій Міней», відмовився від очільництва Батурицьким монастирем, оселившись у віддаленому скиту для заглиблення в роботу над книгою, яку вважав справою свого життя. Архимандритом монастиря був висвячений Пахомій Ходорович, а пізніше наближений до І. Мазепи Гедеон Одорський²².

У списку єпископів українських, укладеним А. Орнатським 1805 р. на основі опрацювання джерел синодального архіву, знаходимо запис: «Никодим, грек, митрополит бывший около 1693 г., именовался Украинским-Батурицким»²³.

Факт заснування в Батурині єпископської кафедри знаходить також підтвердження в «Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр.». З опису про власників села Велике Устя та слободи Бутище Сосницької сотні дізнаємося, що *«оное село належало епископам батурицким Почеци, а по нем епископу Никодиму, и оные*

19 АЮЗР. С. 319–322, 330–332, 336–337, 338–342.

20 Дневные записки // Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С. 499. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-1.pdf>.

21 Белоусович Л. Николаевский Крупицкий Батурицкий монастырь. Чернигов: типография губернского правления, 1859. С. 11; Закревський Н. Описание города Киева. Москва, 1868. Т. 1. С. 353; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов : типография губернского правления, 1874. Т. 6. С. 336; Огієнко І. Життєписи великих українців. Київ, 1999. С. 270.

22 Крупицкий монастырь святого Николая. Чернигов: Ильинская типография, 1862. С. 26–27.

23 Орнатский Амвросій. История российской иерархии. Москва, 1807. Ч. 1. С. 250.

єпископи, один по другому владели тем селом, як при гетьманстві Поповичевом²⁴, так і при Мазепином до смерті своєї, по гетьманстві Скоропадського²⁵» та далі «слободы Бутищ жители сказкою показали, что при гетманстве Мазепы козак сотни вольнской Яким Бедный запруживал на реке Убеди греблю и, не могуци сам оной запрудить, просил о помощи епископа Никодима, который в монастыру Макошинском Никольском начальствовал и по уговору с ним, запрудивши греблю и устроивши мельницу, владели пополам»²⁶.

Додаткові відомості про митрополита Никодима зберігає запис на звороті титульного аркуша «Мінеї службової» за лютий місяць 1690 р., що зберігається у Фондах Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, а саме: «сия книга глаголемая месяц февраль преосвященного Никодима митрополита Призринского²⁷ куплена ценою таллярей три року 1694 марта 17». Інформацію дублюють записи на титульному аркуші іншої «Мінеї загальної» 1678 р. видання, що належала Макошинському Свято-Миколаївському монастирю: «Никодим митрополит» та на звороті титульного аркуша «Сию книгу глаголемую Миняя общая юже мне святый архимандрит Михаил Лежайский²⁸ на благословение даровал року 1699 месяца генваря 29», на звороті 70 аркуша «Никодим митрополит Сербския земли Призринский»²⁹.

Цікаве формулювання щодо особи митрополита Никодима міститься у відповіді митрополита Варлаама Ясинського московському патріарху Адріану від лютого 1695 р. «о количестве же ныне у нас обретающихся иностранных архиереев извещаю: ахридонский Мелетий представился, сербский же митрополит Никодим, мню яко он ныне в царствующем граде – той сам о себе царскому святейшеству известит»³⁰. Ймовірно, митрополит Никодим перебував на час написання листа в Москві з дипломатичною місією. Ця думка знаходить підтвердження й у І. Огієнка, який зазначав, що в гетьмана І. Мазепи на дипломатичній службі був архієрей (болгарський чи сербський), що втратив свою єпархію. Він виконував різні церковно-політичні доручення: вів таємні переговори 1707 р. з польським королем С. Лещинським, а 1708 р. – зі шведським королем Карлом XII.

Таким чином, на основі аналізу поданих вище джерел можна зробити деякі узагальнення. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи була направлена на відокремлення Київської митрополії від Московського патріархату. За часів гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи діяла Батуринська єпархія у складі Конотопської, Глухівської та Батуринської протопопій. Нам відомо два імені її очільників, що цікаво – обидва йменувалися сербськими митрополитами – Пахомій Почека та Никодим. Обидва були ієрархами Сербської Православної Церкви, яка з 1557 по 1766 рр. була автокефальною та управлялася Печським патріархом³¹.

Наведені дані дають можливість стверджувати, що висвячення митрополичого намісника Никодима відбувалося за згодою митрополита Київського Варлаама Ясинського та при безпосередній підтримці гетьмана І. Мазепи. Осідком намісника був побудований коштом І. Мазепи в центрі Батурина Троїцький собор. Батуринський монастир паралельно з цими заходами отримував статус архимандрії з приписанням до нього Глухівського Петро-Павлівського, Максаківського Свято-Преображенського та Новомлинського Успенського дівочого монастирів Чернігівської єпархії.

Ймовірно, задля підвищення представництва єпископа Никодима в очах Східних патріархів та закордонних володарів, йому було надано титул митрополита, хоча Батуринська єпархія не мала в підпорядкуванні інших єпархій, а Никодим був лише титулярним митрополитом без митрополії. Наскільки дієвою була церковно-політична

24 Гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.)

25 Гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722 рр.)

26 *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 г. Чернигов : Типография губернского правления, 1908. С. 126, 131.

27 Ймовірно, назва єпархії Сербської Православної Церкви.

28 Михайло Лежайський – архимандрит Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

29 Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог / С.О. Половникова, І.М. Ситий. Відпов. ред. О.Б. Коваленко. Київ, 1998. С. 89–90, 124–125.

30 АЮЗР. С. 413.

31 Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ знань, 2004. С. 503–504.

діяльність митрополита Никодима, впевнено сказати важко. Плутанина в джерелах з його титулуванням (митрополит, митрополичий намісник, єпископ) пов'язана, скоріше за все, з невизначеністю статусу архієрея та свідомим намаганням гетьмана приховати від ока Москви плани щодо зміни статусу української церкви.

Надалі гетьманом було здійснено наступні кроки. Окрім Батуринської, іще з лютого 1695 р. велися переговори про відновлення Переяславської єпархії (на посаду очільника пропонувалася кандидатура майбутнього київського митрополита Іоасафа Кроковського)³². Але її відкриття затягнулося аж до вересня 1700 р., коли гетьман Мазепа видав універсал про відновлення Переяславського єпископства, яким став керувати його приятель Захарія (Корнилович). Своїм наступним універсалом від 1701 р. гетьман підтвердив привілеї Переяславської кафедри й підпорядкував їй два правобережних монастирі – Трахтемирівський та Канівський. На фундацію новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем гетьман надав величезну суму (понад 300 тис. золотих). Цікаво, що йому ж він у 1701 р. передав зі своєї бібліотеки унікальну пам'ятку – славнозвісне Пересопницьке Євангеліє XVI ст. Не випадково, у подальшому саме ця єпархія (Переяславсько-Баришпольська) буде контролювати всі православні парафії на Правобережній Україні. Більше того, О. Оглоблін стверджував, що І. Мазепа прагнув перепідпорядкувати Київській митрополії й Чернігівську кафедру, особливо після смерті в 1693 р. амбітного архієпископа Лазаря Барановича. Цікаво, до речі, що Феодосій Углицький відразу після свого призначення на посаду єпископа Чернігівського заїжджав у грудні 1692 р. до гетьмана в Батурин на зворотному шляху з Москви³³.

В ідеалі Мазепа тяжів до відродження Київської митрополії в кордонах 1448 р. та надання їй автокефального статусу, на що вказує його увага також до західноукраїнських та білоруських православних церков і монастирів, включно з віленськими, і значна для них матеріальна допомога.

References

Архивъ Yugo-Zapadnoj Rosy`y` ,y` zdavaemyj Vremennoyu komu`ssy`eyu dlya razbora drevny`x aktov. (1872). Ch. 1. T. V. Akty, odnosyashhy`esya k delu o podchy`neny`y` Ky`evskoj my`tropoly`y` Moskovskomu patry`arxatu (1620-1694 gg.) K.: gubernskaya ty`pografy`ya. 666 s.

Belousovy`ch L. (1859) Ny`kolaevsky`j Krupy`czky`j Batury`nsky`j monasty`r. Cherny`gov: ty`pografy`ya gubernskogo pravleny`ya. 50 s.

Vasy`lenko N.P. (1908) General`noe sledstvy`e o maetnostyax Cherny`govskogo polka 1729 – 1730 g. Cherny`gov: ty`pografy`ya gubernskogo pravleny`ya. 708 s.

Vlasovs`ky`j I. (1997) Nary`s istoriyi ukrayins`koyi pravoslavnoyi cerkvy`. – Repry`ntne vy`dannya. K. T. 3. 294 s.

Sochy`neny`ya svyatogo Dy`my`try`ya my`tropoly`ta Rostovskogo (1839) M. T. 1. S. 466-525.

Zakrevs`ky`j N. (1868) Opy`sany`e goroda Ky`eva. M. T. 1. 455 s.

Y`story`ko-staty`sty`cheskoe opy`sany`e Cherny`govskoj eparxy`y` (1874) Cherny`gov:ty`pografy`ya gubernskogo pravleny`ya. T. 6. 541 s.

Kapterevo N. (1891) Snosheny`ya Y`erusalym`skogo patry`arxa Dosy`feya s Russky`m pravym tel`stvom. (1669-1707 g.) M., ty`pografy`ya Snegy`r`ejov.

Ky`ry`ly`chni starodruky` Chernigivs`kogo istory`chnogo muzeyu. Katalog (1998) / S.O. Polovny`kova, I.M. Sy`ty`j. Vidpov. red. O.B. Kovalenko. K. 208 s.

Kop`ev M. (1867) Nadpy`s` na kny`ge, pry`nadlezhashhej Cherny`govskomu svyaty`telyu Feodosy`yu Ugly`czkomu // Cherny`govsky`e eparxy`al`nye y`zvesty`ya. Pry`bavleny`ya. 1 marta. S. 223-229.

Kostomarov N. (1885) Mazepa y` mazepy`nczy: y`story`cheskaya monografy`ya. – Spb. 335 s.

32 АЮЗР. С. 414, 423–428.

33 Дневные записки //Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С. 500. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-I.pdf>.

Krupy`czky`j monasty`r` svyatogo Ny`kolaya (1862) Cherny`gov: Y`l`y`n`skaya ty`pografy`ya. 54 s.

Letopy`s` Samoy`la Vely`chka (1855). Y`zdana Vremennoj komy`ssy`ej dlya razbora drevny`x aktov. K. 551 s.

Ogiyenko I. (1999) Zhy`ttyepy`sy` vely`ky`x ukrayinciv. K. 672 s.

Ogloblin O. (2001) Get`man Ivan Mazepa ta jogo doba. N`yu-Jork, Ky`yiv, L`viv, Pary`zh, Toronto. Chasty`na 1. Rozdil IV.

Olyanchy`n D. (2011) Do zv'yazkiv get`mana Ivana Mazepy` ta Py`ly`pa Orly`ka z Yerusaly`ms`ky`m patriarxom Xry`santom //Kovalevs`ka O. Zbirny`k «Mazepa» rekonstrukciya vy`davny`chogo proektu 1939-1949 rokiv. K. S. 82-86.

Ornatsky`j A. (1807) Y`story`ya rossy`jskoj y`erarchy`y`. M. Ch. 1. 675 s.

Sichy`ns`ky`j V. (2011) Ukrayins`ke graverstvo doby` get`mana Ivana Mazepy` //Kovalevs`ka O. Zbirny`k «Mazepa» rekonstrukciya vy`davny`chogo proektu 1939-1949 rokiv. K.

Solov`ev S. (1993) Sochy`neny`ya. M.: «Mysl`». Kn. VIII. T. 16. 671 s.

Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, 14013, Чернігівська область, м. Чернігів, Деснянський район, вул. Гетьмана Полуботка, буд. 53, HELGA2102@ukr.net.

Heyda Olga Sergeevna – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Ukraine of T.G.Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», 14013, Chernihiv region, Chernihiv, Desnianskyi district, Hetmana Polubotka St., 53.

Heyda Olga

Church policy of Hetman I. Mazepa

The article, based on newly discovered sources, analyzes the policy of Hetman Ivan Mazepa directed to separating the Kyiv metropolis from the power of the Moscow Patriarch and describes a set of measures to strengthen its status and to establish the seat of Metropolitan vicar Nicodemus in Baturyn.

Key words: Kyiv metropolis at the end of the eighteenth century, Hetman I. Mazepa church policy, Baturyn, Metropolitan vicar Nicodemus.

Analyzing the documentary heritage published today, we can conclude that the strategic line of Hetman I. Mazepa's church policy, which sounded in unison with his nationwide line, was the desire to save as much as possible the autonomy of the Ukrainian Orthodox Church and even expand it. Mazepa want to return the Kiev metropolis to the Omophorion of the Ecumenical Patriarch. It was possible to do this by way of justification to the Eastern Patriarchs of the non-canonical transition of the Kyiv metropolis to the Moscow Patriarchate in 1686 and the election of a new Metropolitan who would unconditionally support the Hetman's course for the restoration of an independent church.

In order to implement the first condition, Hetman I. Mazepa activated relations with the Orthodox East. Regarding the removal from the power of Metropolitan G. Svyatopolk-Chetvertynsky, as not canonically consecrated at the church cathedral without the participation of the episcopate, the Hetman took steps designed to compromise the person of the metropolitan. In 1690, G. Chetvertynsky died, and his associate and longtime friend Hetman Barlaam Yasinsky (1690 - 1707) was elected to his place with the active support of I. Mazepa.

In the framework of realizing Hetman's plans one can consider eloquent, but little illuminated in historiography episode of appointment to the Hetman capital of Baturyn, a special vicar of the Kyiv Metropolitan, is illuminated. The purpose of the ordination of a separate high-level hierarchy could be the persistent desire of Hetman I. Mazepa, under favorable conditions, to change the dependent state of the Ukrainian church, returning its lost autonomy, thus strengthening the autonomous status of the Hetmanate itself.

Дата подання: 03.04. 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253792